

ex
१७ (E)

B. १४
१७ (E)

१७ (E)

अथ

१४
१७ (E)

रहस्योपनिषद्

Rahasyo panishad.

२४
१७(E)

श्रीगणेशायनमः॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो नमो वंशजविभ्यो नमो गुरुभ्यो नमो
महर्ष्यः। पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते। ॐ भद्रं कर्णे
भिः श्रुणुयाम देवाः। भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरै रङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः। ॐ
शान्तिः॥ ३ अथातो रहस्योपनिषदं व्याख्यास्यामः। देवर्षयो ब्रह्माणं संपूज्य प्रणिपत्य प्रष्टुः। भो भगव
न् अस्माकं रहस्योपनिषदं ब्रूहीति। सो ब्रवीत्। पुरा व्यासो महातेजाः सर्ववेदतपोनिधिः। प्रणिपत्य शिवं
सांबं कृतांजलिं रभाषत। श्रीवेदव्यासः। देवदेव महाप्राज्ञ पाशच्छेददृढव्रत। शकस्य मम पुत्रस्य वेदसं
स्कारकर्मणि। ब्रह्मोपदेशकालो यं दूदानीं समुपस्थितः। ब्रह्मोपदेशः कर्तव्यो भवता ह्यजगद्गुरो। ईश्वरः
ममोपदिष्टे कैवल्ये साक्षाद्ब्रह्मणि शाश्वते। विहाय पुत्रो निर्वेदात्सकाशं यास्यति ध्रुवं। व्यासः। यथा तथा
वा भवतु उपानयनकर्मणि। उपदिष्टो मम सती ब्रह्मणित्वत्वासादतः। तच्छ्रुत्वा व्यासवचनं सर्वदेवर्षिसं
सदि। उपदेष्टुं स्थितः शंभुः सांबो दिव्यासने मुदा। कृतकृत्यः शकस्तत्र समागम्य च भक्तिमान्। अनुज्ञा
तं श्रुत्वा गुरुभिः प्रणिपत्य दम ब्रवीत्। अनुब्रूहि गुरो ब्रह्मसोऽपि ब्रह्मोपदिष्टवान्। तस्मात्स प्रणवलं व्या

१५
१७(E)

१५
१७(E)

पुनरित्यब्रवीच्छिवं। श्रीशुकः। देवादिदेवसर्वज्ञसच्चिदानंदविग्रह। उमारमणभूतेशप्रसीदकरुणानिधे। उ
पदिष्टं परं ब्रह्म प्रणवांतरगतं परं। तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रज्ञादीनां विशेषतः। श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन षडंगेन य
थाक्रमेण। वक्तव्यानि रहस्यानि कृपया घसदा शिवा ईश्वरः। साधुसाधु महाप्राज्ञ शुकज्ञाननिधे मुने। प्रष्ट
व्यंतु त्वया प्रभरहस्यं वेदगर्भितं। रहस्योपनिषन्नाम्ना षडंगमिहोच्यते। यस्य विज्ञानमात्रेण मोक्षः साक्षा
त्तसंशयः। अंगहीनानि वाक्यानि गुरुर्नोपदिशेत्पुनः। षडंगान्युपदिशेन्महावाक्यानि कृत्स्नशः। चतुर्णां
मपि वेदानां यथोपनिषदः शिरः। इदं रहस्योपनिषत्तथोपनिषदं शिरः। रहस्योपनिषद्ब्रह्मध्यायेध्यातु
विपश्चितः। तीर्थे ब्रूतेः श्रुतेर्जप्येस्तस्य किंपुण्यहेतुभिः। वाक्यार्थस्य विचारेण यदा मोक्षोति शरच्छता। एक
वारजपेनैव ब्रह्मादेव्या सतः शतं। अथ माहावाक्यमाहामंत्रस्य। परमहंससंविः। अव्यक्तगायत्री छं
दः। परमहंसो देवता। हं बीजं। सः शक्तिः। साहं कीलकं। मम जीवपूरमात्मेकता सिद्ध्यर्थं जपे विनियोगः।
सत्यं ज्ञानं अंगुष्ठाभ्यां नमः। नित्यानंदं तर्जनीभ्यां। नित्यानंदमयं ब्रह्म मध्यमाभ्यां। यो वै भूमाधिपत
येकनिष्ठिः। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म करतलकरं। सत्यं ज्ञानं हृदयाय। नित्यानंदं शिरसे स्वाहा। नित्या
नंदमयं ब्रह्म शिखाय। यो वै भूमाकवः। यो वै भूमाधिपतये नमः। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अस्त्राय। भूर्भुव

स्वरोमितिदि०। ध्यानं। ब्रह्मानंदं परमस्वरूपं केवलं ज्ञानमूर्तिं विश्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यं।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावातीतं त्रिगुणाराहितं सद्गुरुं तं नमामि। १। अथ माहाक्यानि त्वादि
यथा प्रज्ञा प्रतिष्ठा। प्रज्ञानं ब्रह्म। अहं ब्रह्मास्मि। तत्त्वमसि। अयमात्मा ब्रह्म। इत्येवमेवाचकमिति जपंति।
ते मुक्ताः। श्रीसायुज्यमुक्तिः। तत्त्वमहामंत्रस्य। ईश्वरसंविः। अव्यक्तगायत्री छंदः। परमहंसो देवता। परमहं
सः बीजं। परमहंसः शक्तिः। व्यक्तयः कीलकं। मोक्षार्थं जपे विनियोगः। तत्पुरुषाय अंगु०। ईशानाय त०।
अघोराय म०। सद्योजाताय अना०। वामदेवाय कनि०। तत्पुरुषेशानाघोरसद्योजातवामदेवेभ्यः कर
तल०। तत्पुरुषाय हृद०। ईशानाय शि०। अघोराय शिखा०। सद्योजाताय कव०। वामदेवाय ने०।
तत्पुरुषेशानाघोरसद्योजातवामदेवेभ्यः अस्त्राय०। भूर्भुवस्व०दि०। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यादतीतं शुक
द्वंद्वमुक्तमप्यव्ययं च। सत्यं ज्ञानं तत्त्विन्मात्ररूपं ध्यायेदेवं तन्मयोऽत्राजमानं। त्वंपदमहामंत्रस्य।
विष्णुर्ऋषिः। अव्यक्तगायत्री छंदः। परमात्मा देवता। हं बीजं। हं शक्तिः। हं कीलकं। मोक्षार्थं ज
पे विनियोगः। रुद्राय अं०। वासुदेवाय त०। संकर्षणाय म०। प्रद्युम्नाय अना०। अनिरुद्धाय कनि०।
रुद्रवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेभ्यः करत०। रुद्राय हृद०। वासुदेवाय शि०। संकर्षणाय शि

रवा० प्रद्युम्नायक० अनिरुद्धायनेत्र० रुक्मवास्तुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेभ्यः अरुमाय० भूर्भुवस्वरोमिति
दि० जीवतंसर्वभूतानां सर्वत्रारवंडविग्रहं । चिन्ताहंकारयन्तारजीवारव्यं त्वं पदमने । असिपदमहामंत्रस्य ।
मननत्रयिः । अव्यक्तगायत्रीछंदः । अव्यक्तादिदेवता । अर्धनारीश्वरबीजं । नृसिंहः शक्तिः । व्यक्तं यः कीलकं ।
मोक्षार्थे जपे विनि० पृथ्वीद्यणुकाय अंगु० अपृथ्वीद्यणुकाय तर्ज० तेजोद्यणुकाय मध्य० वायुद्यणुकाय अना०
आकाशद्यणुकाय कनि० पृथ्व्यन्नेजोवाय्वाकाशद्यणुकेभ्यः करतलकर० पृथ्वीद्यणुकाय तृद० अपृथ्वीद्यणु
काय शिरसे० तेजोद्यणुकाय शिरा० वायुद्य० कव० आकाशद्य० नेत्र० पृथ्व्यन्नेजो० अस्त्राय फट् । भूर्भुव
स्वरो० ध्यानं । जीवो ब्रह्मेति पार्थक्यं यावदस्मिन्नस्ति स्थितिः । ऐक्यत्वं तर्लया कुर्वन्ध्यायेदसि पदं सदा । एवं स
हा वाक्यानुक्तानि । अथ रहस्योपनिषद्भिर्विभागस्तोत्रवाक्यार्थस्तोकाः प्रोच्यन्ते । प्रज्ञानं ब्रह्म । येन क्षते शृणोती
देजिघ्राति व्याकरोति च । स्वादस्यादुविजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितं । चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्च गवादिषु । चेतन्यमे
कं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममय्यपि । अहं ब्रह्मास्मि परिपूर्णः परात्मास्मिन्नेहे विद्याधिकारिणि । बुद्धेस्मास्ति तया
स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते । स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्ण्यते । अस्मीत्येकपरामर्शेन ब्रह्मभवाम्य
हं । तत्त्वमसि । एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितं । सृष्टेः पुराधुनाप्यस्य नादत्तं तदितीर्यते । श्रोतुर्देहं द्रिया
तीतं वस्त्रं त्वं पदेरितं । एकताग्राह्यतेसीति तदैक्यमनुभूयता । अयमात्मा ब्रह्मस्वप्नकाशापरासत्त्वमयमि

त्युक्तिमो मतं अहंकारादिदेहांतात्प्रत्यगात्मेति गीयते । दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन त
द्ब्रह्मस्वप्नकाशात्मरूपकं । य आत्मदृष्टेरविवेकनिद्रामहान्महः स्वप्नवती गतो हं । स्वरूपसूर्येभ्युदिते स्फुटोक्तं गुरो
र्महावाक्यपदे प्रबुद्धः । वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थसरणी वाच्येत्यसि त्वं पदे वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि चित्तस्य
त्वमर्थश्च सः । वाच्यं तत्पदकांशकारुण्यमिति लक्ष्यं तु सच्चित्स्वरवानंदं ब्रह्मतत्त्वार्थं एतदनयोरेक्यं त्वमस्ये रितं । त
मिति तदितिकार्यकारणे सत्युपाधो इतरादितरमेकं सच्चिदानंदरूपं । उभयवचनहेतूद्देशकालोचनं हि त्वाभव
ति जगत्सोयं देवदत्तो यथैकः । कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः । कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधो
वशिष्यते । निदिध्यासनमित्येतत्पूर्णबोधोस्य कारणं । अन्यविद्यापरिज्ञानमवश्यं न श्वरं सवेत् । ब्रह्मविद्या
परिज्ञानं ब्रह्मज्ञानपरं स्मृतं । यो रहस्यानुपदिशेन्महावाक्यानि देशिकः । केवलं न हि वाक्यानि ब्रह्मणो वचनं
यथा । श्रुतः । एवमुक्तो मुनिश्चेष्टरहस्यापनिषदुक्तः । ययोपि त्रानुनीतेन व्यासेन ब्रह्मवादिना । ततो ब्रह्मो
पदिष्टं वै सच्चिदानंदलक्ष्यं । जीवमुक्तः सदा ध्यायन्नित्यस्त्वविहरिष्यसि । यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च
प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिर्लीनस्य यः परः समेहश्चरः । उपदिष्टः शिवेनेति जगत्तन्मयतां गतः । उद्यायप्रणिप
त्य शंस्य क्तशेषपरिग्रहः । परब्रह्मपयाराशौ ह्यवनिवमयो तदा । प्रव्रजंतं तदालोक्य कृच्छ्रं देवाय नो मुनिः ।
अनुव्रजन्ना जुहावपुत्रविश्लेषकांतरः । प्रतिनेदुस्तदा सर्वजगत्स्थवरजंगमं । तदुत्तासकलाकारो व्यासः स

रहस्योप०

३

सवतीकृतः। पुत्रेण सहितः श्रीत्यापरा नंदमुपेयिवान्। योरहस्योपनिषदमधीते गुर्वनुग्रहात्। सर्वज्ञानविनिर्मु
क्तिः साक्षात्कैवल्यमश्नुते। साक्षात्कैवल्यमश्नुत इति॥ भद्रं कर्णेभिः ॐ शान्तिः॥ इति रहस्योपनिषत्समाप्ता

१६६
इति

१५
१७ (E)

रहस्योपनिषत् ११

समाप्ता ।